

Тимочко Б. В.,
молодший науковий співробітник відділу
історії української мови та ономастики
Інституту української мови Національної академії наук України

НАЗВИ МЕЖ І МЕЖОВИХ ВІХ В УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV – XV СТОЛІТЬ

Анотація. Статтю присвячено описові назв меж і межових віх, що засвідчені в юридичних документах XIV–XV століть із території Молдавського князівства. Докладний структурний і лексико-семантичний аналіз назв меж і межових віх дає змогу переконливо говорити про структуру утвореної ними лексико-семантичної групи, семантику та джерела формування її компонентів.

Ключові слова: Молдавське князівство, українсько-молдавські грамоти, назви меж і межових віх, лексико-семантична структура, номен, номінація, походження назви.

Постановка проблеми. Актуальним завданням мовознавства продовжує залишатися дослідження історії становлення української мови на різних рівнях. Надійним підґрунтям таких досліджень є рукописні пам'ятки української мови, що зберігаються в державних і приватних колекціях України та інших держав, а також опубліковані матеріали, що містять їх тексти. Оскільки таких пам'яток в Україні збереглося порівняно небагато, науковці різних країн уже кілька століть поспіль звертаються до пам'яток української мови, написаних на території Молдавського князівства, яких збереглося набагато більше, завдяки чому староукраїнська мова на всіх рівнях, у тому числі й лексичному, представлена в них повніше. Особливу наукову цінність мають українсько-молдавські грамоти (далі – УМГ), написані староукраїнською писемно-літературною мовою, яка була офіційною в Молдавському князівстві протягом майже трьох століть. Необхідність вичерпного аналізу лексикону староукраїнської мови, частиною якого є назви меж і межових віх, що засвідчені в УМГ, зумовлює актуальність теми пропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості мови УМГ на різних мовних рівнях досліджували В.Г. Ярошенко [1], М.С. Антошин [2], Д.П. Богдан [3], Л.В. Веневцева [4], Й. Мацурек [5; 6], М.М. Пешак [7], С.С. Перепелиця [8], І.Б. Царалунга [9]. Проте лексика УМГ, яку відтворено в Словнику староукраїнської мови XIV–XV століть, частково описано в працях О.І. Яцимирського [10], В.Г. Ярошенка [1], М.С. Антошина [2], Д.П. Богдана [3], М.Ф. Станівського [11], Л.Л. Гумецької [12], В. Штефуци [13] та ін., проаналізовано в межах окремих тематичних груп у загальноукраїнському контексті в академічній «Історії української мови» [14], залишається малодослідженою.

Метою статті є опис структури лексико-семантичної групи (далі – ЛСГ) «Назви меж і межових віх», а також класифікація

її номенів за походженням, сферами функціонування в сучасній українській мові, особливостями використання та будовою.

Виклад основного матеріалу. Засвідчені в УМГ назви меж і межових віх формують ЛСГ «Назви меж і межових віх», що складається з п'яти лексико-семантичних структур (далі – ЛСС). Початком її структурування є виокремлення двох лексико-семантичних підгруп (далі – ЛСПГ): ЛСПГ «Назви меж» і ЛСПГ «Назви межових віх».

ЛСПГ «Назви меж»

Для номінації меж – природних або умовних ліній, що розмежовують різноманітні просторові об'єкти, зокрема й державні чи приватні володіння, – в УМГ засвідчено лексеми *границя*, *роубѣжіє*, *роубежъ*, *хотарь*

границя 'кордон, межа': єдно мѣсто ѡтѣ пѣстини близько *граници* мѣдцкои (1445 15 I: 358)¹; и продади селшча своа пѣстаа, що сѣт на *граници* (1452 15 II: 24). Лексема походить від псл. **granica* [16 VII: 106–107]. У сучасній українській мові лексема *границя* 'лінія, що розділяє які-небудь території, смуга поділу' є розмовною [17 II: 157]. Фонетичні варіанти цього номена засвідчені в говірках української мови з такою самою семантикою: у бойк. говірках: *границя* 'кордон, межа', 'місце, де сходяться поля сусідніх сіл' [18 I: 190]; у гуц.: *границі* 'у кордон, межа' [19: 39]; в українських говірках Румунії (далі – УГР) засвідчено похідне від цієї лексеми: *трані(у)чєр'іу* 'прикордонників' [26: 649] (р. в., мнж.);

роубѣжіє 'кордон, рубіж': Я хотарь тѣмѣ селшчѣ да естѣ ѡтѣ великѣи дѣмѣ <...> право на дѣмѣ, гдѣ *роубѣжіє* на дрѣва (1446 15 I: 373);

роубежъ 'кордон, рубіж': а хотарь тои поѣстини на верхѣ долинчѣ <...> та прости на тоуржоук *рубѣжи* (1453 21 II: 445). Лексеми *рубезь*, *роубѣжіє* є континуантами псл. **robezь* [22 V: 131]. У сучасній українській мові фонетичний/словотвірний/граматичний варіант лексем *роубежъ*, *роубѣжіє* – лексема *рубіж* (ч. р.) 'лінія, межа, що відділяє кого-, що-небудь від когось, чогось', 'природна перешкода, яка служить такою лінією, межею', – засвідчений як нормативний [17 VIII: 893] *рубѣжъ* (ж. р. – Б. Т.) – *роубѣжіє* (с. р.);

хотарь 'кордон, межа': Я хотарь имѣ: ѡтѣ Марѣшевѣши, валѣ што поперекъъ Пола, до Серета (1392 15 I: 3); Я на томѣ хотарѣ, аще мочи имѣ всадити села (1414–1419 15 I: 56); Я хотарь томоу вѣшешисанномѣ селѣ на имѣ Ботецимѣ що на Йланѣ да ест ѡт ѡуѣхъ стѣрѣи по старомоу хотарѣ (1500 23 II: 175). В УМГ лексемі, очевидно, запозичено з румунської чи мадярської мов (пор.: молд. *hotar*, мад. *határ* 'межовий знак між земельними ділянками або територіями сіл' [20 II: 513], рум. *hotar* 'кордон, межа'). У сучасній українській літературній мові лексема не засвідчена. Фонетичні, акцентуаційні, граматичні варіанти лексеми функціонують з такою самою чи подібною семантикою в говірках української мови, а саме: у бойк. говірках: *хо-*

¹Ілюстративний матеріал із зібрань УМГ паспортизуємо так (1445 15 I: 358), де перше – 1445 (курсивом) – рік написання грамоти; друге – 15 – зібрання грамот (див. список літератури); третє – I – том; четверте – 358 – сторінка. До аналізу залучаємо ще грамоти перших років XVI століття (до 1504 року включно), щоб не розривати тривалий період правління володаря Стефана Великого.

тáръ 'трахт (очевидно, дорога – Б. Т.) в полі чи толоці; забута стежка' [18 II: 345]; у бук.: *готáръ* 'межа між селами' [25: 75]; у гуц.: *готáръ* 'межа між селами, край села' [19: 39], *хітáръ* 'межа (між селами)' [19: 211]; *хотáръ* 'земельна власність села' [19: 212]; в УГР: *готарá* 'межі між селами, полями' [26: 647], *х'ітар* 'межа між двома селами' [26: 710]; у пд.-бук. гуц. говірки: *готáръ* 'межа, границя; громада' [24: 153]; у пд. бук.-покут.: *готáръ* 'границя обширу села' [27: 335]; у марам.: *готáръ* 'кордон, границя села' [28: 285], *ху'тар* 'межа, границя' [28: 318].

У ЛСПГ «Назви меж» виокремлено ЛСМГ «Назви старих (попередніх) меж».

ЛСМГ «Назви старих (попередніх) меж». Для номінації старих (попередніх) меж використано номінативне словосполучення *старин хотар* 'стара (попередня) межа': *с'ъ вьсми своним старини хотарли* (1409 15 I: 35); *ѣ хотар томоу в'ышеписанномѣ селѣ на имѣ Ботецильи цю на Яланѣ да ест ѡт оуѣхъ сторон по старому хотарѣ, по кѣда из в'ѣка ѡживали* (1500 23 II: 175).

ЛСПГ «Назви межових віх»

Для номінації межових віх – точок на природних або умовних лініях, які розмежують чи окреслюють просторові об'єкти, – використано назви предметів суходільного й водного доквілля та їх частин, а також назви рослин і їх частин. Це спричиняє виокремлення в межах ЛСПГ «Назви межових віх» двох ЛСМГ: ЛСМГ «Назви природних межових віх» і ЛСМГ «Назви антропогенних межових віх».

ЛСМГ «Назви природних межових віх». Для номінації природних межових віх використано назви предметів неживої природи, що формують суходільне й водне доквілля, і назви предметів живої природи, що формують світ рослин, напр.: *могила* 'пагорб (природний або штучний), що виконує роль межової віхи'. Номен походить від псл. **mogyla* 'купа' [22 III: 493]. У сучасній українській мові лексема засвідчена як нормативна з іншим значенням: *могила* 'місце поховання і насип, горбик на ньому' і 'високий насип на місці давнього поховання' [17 II: 157]. Із подібним до засвідченого в УМГ значенням лексема функціонує в окремих говірках української мови, а саме: у пд.-бук. гуц. говірки: *могила* 'граничний камінь; кіпець між державним і громадським ґрунтом' [24: 188].

ЛСМГ «Назви антропогенних межових віх». Для називання антропогенних межових віх (переважно споруд) засвідчено номен і номінативні словосполучення: *копана могила, столпъ, хотаръ*:

копана могила 'межовий знак' (штучно насипаний горб – Б. Т.) копець' [20 I: 495]; *ѡтъ толѣ ѡересь поле, на оубвчъ, на копанѣ могилаѣ* (1492 15 III: 230);

столпъ 'межовий знак, стовп' [20 II: 389]; *ѡтъ дѣвъ росохатъын ѡересь заподѣн, ѡересь пѣтъ, на столпъ гдѣ могила копана* (1488 15 III: 62); *ѡтъ толѣ на врѣхъ дила, на единъ столпъ, та на вбочи дила на дорогѣ, на столпъ* (1495 15 III: 336). Лексема походить від псл. **stǫlpъ* 'стовп' [22 V: 422]. Фонетичний варіант цього номена в сучасній українській мові – лексема *стовп* 'колода або товстий брус, установлені вертикально' – засвідчений як нормативний [17 IX: 720];

хотаръ 'межовий знак між земельними ділянками або територіями сіл' [20 II: 513]; *и поставили томѣ хотари, почевши дорогоу Банскою до Ротъылпановъы могилаы* (1423 15 I: 80).

Роль межових знаків, що спеціально створені для окреслення меж певних ділянок і є точками на них, можуть виконувати також деякі об'єкти антропогенного доквілля (переважно спо-

руди спеціального призначення), напр., пивниця, погрєвъ: *пивниця 'підвал, льох, пивниця' [20 II: 144]; ѡтъ пивници простѣ навєрхъ дѣла* (1412 15 I: 45); *погрєвъ* (очевидно, 'погріб, підвал' – Б. Т.): *ѡтъ погрєвъ, та прости на дило оу глвдъ* (1495 15 III: 336).

У синтаксичних конструкціях, які описують межі ділянок через позначення межових віх на них, часто використано поєднання назв межових віх як однакового, так і різного походження, а саме: 1) натурогенного: *ѡтъ толѣ ѡересь лѣсъ и ѡересь потъикъ ѣ рипъ, ѡтъ толѣ, попоудъ дѣла, ѣ жидовинъ* (1497 15 III: 361); *ѡересь мохли ѣ, на Биколѣ, та на дрѣгую руптуру* (1425 15 I: 86); *та ѡтъ риптури, попрѣкъ, оу могылоу* (1422 15 I: 73); *Романъ волювада обладла Землю Молдавскую ѡтъ планины до моря* (1392 15 I: 3); 2) натурогенного й антропогенного: *ѡтъ това на столпъ цю естъ ѣ поле, та по в'ыше грѣшахъ на столпъ* (1499 15 III: 420); *ѣ хотаръ тѣмъ селомъ <...> ѡтъ водъ, по середъ тополѣ, на краи тополѣ, пивниця, ѡтъ пивници простѣ навєрхъ дѣла, могила* (1412 15 I: 45).

Назви межових віх засвідчено переважно в складі прийменникових конструкцій, іменникові компоненти яких називають просторові об'єкти, що виконують роль межових віх і (разом із прийменниковим компонентом) передають семантику місця (точки на природній чи уявній лінії, що окреслює певну ділянку землі): початок чи продовження межі, будь-яку точку на проміжку між початком і кінцем межі, напрямок проведення межі, кінець межі: *почевши ѡтъ маткѣ Башіа* (1492 15 III: 230); *ѡересь поле и ѡересь дорогѣ и ѡересь ровню и ѡересь Брѣладъ* (1495 15 III: 280); *попоудъ дѣла, ѣ жидовинъ* (1497 15 III: 361); *на верѣ на берѣ Брѣлада* (1495 15 III: 280); *до дороги цю переходитъ ѡтъ довгого полѣ* (1495 15 III: 280).

Між компонентами ЛСГ «Назви меж і межових віх» існують тісні лексико-семантичні зв'язки, що виявляються в синонімії, яка часто є наслідком міжмовної інтерференції ('кордон, межа': *границя – роубѣжїѣ – роубѣжъ – хотаръ*; 'межовий знак, стовп': *столпъ – хотаръ*) та полісемії (*хотаръ* 'кордон, межа' і 'межовий знак').

У ЛСГ «Назви меж і межових віх» переважають однослівні номен. Номен-словосполучення використано тільки для диференціації багатозначних однокомпонентних назв подібних реалій: *могила* 'пагорб'; 'природний пагорб, що виконує роль межової віхи'; 'антропогенний пагорб, що виконує роль межової віхи' – *копана могила* 'антропогенний пагорб, що виконує роль межової віхи'; *хотаръ* 'кордон, межа'; 'межовий знак між земельними ділянками або територіями сіл' – *старин хотар* 'стара (попередня) межа'.

Висновки. Отже, здійснений аналіз назв меж і межових віх дає змогу говорити про таке: 1) ЛСГ «Назви меж і межових віх» – це структура, що складається з п'яти ЛСС, між елементами якої існують тісні лексико-семантичні зв'язки; 2) за походженням більшість у цій ЛСГ становлять лексеми, що сягають своїм корінням праслов'янського періоду, інші – запозичення з румунської мови; 3) за структурою в цій ЛСГ переважають однослівні номен; 4) засвідчені в УМГ назви меж і межових віх у сучасній українській мові мають вузьку локалізацію і зберегли своє значення переважно в українських говірках південно-західного наріччя, а також в українських говірках Румунії. Більшість назв меж і межових віх, що мають у сучасній українській мові різнорівневі відмінності, зберігають при цьому засвідчену в УМГ семантику.

Література:

1. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв. Зб. для дослідження історії української мови. Київ, 1931. Т. 1. С. 247–338.
2. Антошин Н.С. Язык молдавских грамот XIV–XV вв.: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Ленинград, 1961. 34 с.
3. Bogdan D.P. Caracterul limbii textelor slavo-române. București, 1946. 46 p.
4. Веневцева Л. Молдавские грамоты XIV – XV веков как источник изучения истории украинского языка (Фонетика. Морфология): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Харьков, 1966. 23 с.
5. Macûrek J. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2. pol. 14. a 1. pol. 15. století. Slovanské historické studie III. Praha, 1959. S. 127–184.
6. Macûrek J. K otázce vztahů listiny české, ukrajinske a moldavské v druhé polovině XV. století. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, roč. IX, řada historická. Č. 7. Brno, 1960. S. 151–161.
7. Пещак М. Типи українських грамот XIV ст. та їх стилістичні особливості. Мовознавство. 1970. № 6. С. 58–65.
8. Перепелица С.С. Про фонетичні особливості українсько-молдавських грамот кінця XIV – середини XVI ст. Українська мова на Буковині. Чернівці, 1998. С. 23–28.
9. Царалунга І. Діалектне розшарування в староукраїнській мові (на основі явищ вокалізму грамот XIV – XV ст.). Волинь-Житомирщина. 2015. Вип. 26. С. 141–151.
10. Яцимирский А.И. Молдавские грамоты в дипломатическом и палеографическом отношении. Русский филол. вестник. 1906. Т. 55. № 1–2. С. 177–198.
11. Станівський М. Дві буковинсько-молдавські грамоти середини XV ст. Українська мова в школі. 1960. № 3. С. 16–19.
12. Гумецкая Л.Л. К вопросу о языке молдавских грамот XIV – XV вв. Otázky dějin střední a východní Evropy. Vyd. 1. Brno, 1971. P. 25–35.
13. Штефуца В. Болгарские слова в украинских грамотах XIV–XV веков. Българският език и литература на кръстопътя на културите. Szeged, 2009. С. 33–37.
14. Історія української мови: Лексика і фразеологія. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
15. Documenta Romaniae historica: A. Moldova. Vol. I–III. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1975–1980.
16. Этимологический словарь славянских языков. Москва: Наука, 1974–2012. Вып. 1–38.
17. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
18. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наук. думка, 1984.
19. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл.). Ужгород: УжНУ, 2005. 266 с.
20. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1977–1978.
21. Costăchescu M. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Vol. I–II. Iași: Viața Românească, 1931–1932.
22. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1982–2012.
23. Bogdan I. Dokumente Lui Ștefan cel Mare. Vol. I–II. București, 1913.
24. Горбач О. Словник говірки с. Бродин, повіт Радівці (Румунія). Olexa Horbatsch. Dialektologie. Gesammelte Aufsätze. 1992. С. 136–238.
25. Словник буковинських говірок. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
26. Павлюк М., Робчук І. Словник діалектних текстів. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003. С. 633–718.
27. Горбач О. Південня буковинсько-покутська говірка с. Милешовець бл. Радовець. Olexa Horbatsch. Dialektologie. Gesammelte Aufsätze. 1992. С. 324–375.
28. Горбач О. Словник говірки с. Поляна (Румунія). Olexa Horbatsch. Dialektologie. Gesammelte Aufsätze. 1992. С. 276–321.

Тимочко Б. В. Названия границ и пограничных вех в украинско-молдавских грамотах XIV – XV веков

Анотація. Стаття присвячена описанню названих границ и пограничных вех, засвідечених в юридических документах XIV – XV веков с території Молдавского княжества. Подробний структурний и лексико-семантический анализ названий границ и пограничных вех позволяет убедительно говорить о структуре созданной ими лексико-семантической группы, семантике и источниках формирования её компонентов.

Ключевые слова: Молдавское княжество, украинско-молдавские грамоты, названия границ и пограничных вех, лексико-семантическая структура, номен, номинация, происхождение названия.

Tymochko B. The names of borders and border milestones in the Ukrainian-Moldovan diplomas of XIV – XV centuries

Summary. The article is devoted to the description of the names of borders and boundary milestones, which are certified in the legal documents of XIV – XV centuries from the territory of the Moldavian principality. Detailed structural and lexical-semantic analysis of the names of boundaries and boundary axes allows us to speak convincingly about the structure of the lexico-semantic group formed by them, the semantics and the source of its components formation.

Key words: Moldavian principality, Ukrainian-Moldovan diplomas, names of boundaries and boundary axes, lexical semantic structure, nomin, nomination, origin of the name.